

MATERIŁY
XVI MIĘDZYNARODOWEJ NAUKOWIPRAKTYCZNEJ KONFERENCJI

AKTUALNE PROBLEMY
NOWOCZESNYCH NAUK - 2020

07 - 15 czerwca 2020 roku

Volume 11

Przemyśl
Nauka i studia
2020

Тегіс Сұңғат ГМУ-42к тобының студенті
Акатаева Ш.Б.– ф.ғ.к., доцент
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,

Ақын поэмаларының көркемдік жүйесі

Әдебиетіміздің жетекші саласының бірі - поэзияның эстетикалық байлығы артып, көкжиегі кеңіді. Әдебиеттің даму кезеңдеріндегі әрбір дәуір өз ақынын туғызады десек, қазақ ақындарының әрқайсысы өзінше қайталанбас шығармашылық тұлға ретінде жеке дара көріне алады. Сондай дара таланттардың бірі - Мұқағали Мақатаев. Лирикалық шығармаларының қатарынан, ақынның поэмаларының алатын орны ерекше. Оның эпикалық жанрдағы мазмұны мен көркемдігі, идеялық - эстетикалық жағынан тұщымды жиырмаға жуық поэмалары мен толғауларды дүниеге келтіргендігін ескерсек, оның бұл жанрда да өнімді еңбек еткендігін көреміз. Ақын поэмалары қазақ поэзиясында замандас бейнесін жасауда өзіндік өрнегімен танылған тамаша туындылар.

Оның қаламынан шыққан поэмалар сюжетті - эпикалық, лиропублицистикалық, кейде циклдік, кейде элегиялық түрде кездеседі. Мәселен, «Ильич» поэмасы біз көп кездесе бермейтін соны түр-циклдік поэмаға жатады. Атап айтқанда, бұл поэма «Ғасырлар перзенті», «Жыр жалғасы», «Аппасионата», «Соңғы минуттар» атты төрт циклдің негізінде құралады. «Ақынды халыққа кеңінен танымал еткен осы поэмасы Мұқағалидың қазақ поэзиясына әкелген жаңалығын, көркемдік жағынан тың бейне жасаудағы өзінің алғашқы туындысы бола тұра ақындық алғырлығын, сенімнің шексіздігін, шабытының шалқар, ойының тереңдігін байқатады», [1,95]. Мұндай сұлулық әсерін біз ақынның аталған поэмалар циклінен ғана емес, оның «Дариға- жүрек» лиро-психологиялық поэмасынан да нәзік түйсінеміз. Сезім құдіреті бізді оқыған сайын баурап әкетіп, ақынның Дариға жеңгесін сұлулықтың символы ретінде идеялықкөркемдік жағынан аса шебер бейнелегеніне тұщынамыз. Мұның өзін ақынның сыршыл туындыларында адам образын жасаудағы тек өзіне ғана тән дара шеберлігі десек, артық айтқандық болмайды. Әдетте қазақ поэзиясында Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған поэмалардың сюжеттік мазмұны майдандағы жауынгерлердің ерлік істеріне байланысты тартысты оқиғалар желісінде жазылатыны белгілі. Ал, осындай тарихи поэмалар қатарынан табылатын М. Мақатаевтің "Дариға-жүрегі" соғыстағы қаһармандық ерлік туралы емес, Дариға арқылы елдегі болып жатқан соғыс жылдарындағы тұрмыс-тіршілігін, қиын сәттерін, көңіл-күйін шебер суреттеп көрсетеді, сондықтан да бұл поэма терең сезімге толы шын мәніндегі лиро-психологиялық поэманың үлгісі. Ақынның тағы бір шоқтығы биік болып саналатын тамаша поэмаларының бірі - "Аққулар ұйықтағанда". Поэма фабуласы ежелден сұлулық символы болған аққу құстың киелі қасиеттерін жырлауға құрылады: ғазиз ананың жан сырын, балаға деген мөлдір махаббатын адам сезімінің тұңғыық терең иірімдеріне

айналдырады. Мұқағалидың бұл шығармасында екі бірдей сабақтас идея бар. Оның бірі – киелі құсқа қарсы оқ атпау, тәтті тыныштықтың шырқын бұзбау, яғни, адамгершілік пен игілікті дәріптеу болса, екіншісі – қоршаған ортаны қорғау, табиғатқа жанашыр, қамқор болу. Поэмадағы негізгі кейіпкерлер ана мен әкенің сом тұлғасын, типтік бейнеде ақын образ мінезқұлқын ашуда, диалог арқылы ана мен әкеге сөз береді, бұл жерде кейіпкерлер сөзі олардың психологиясын реалистік тұрғыдан нанымды беруде ақын шеберлігін танытып тұр.

«Ақын поэмасының көркемдік жағынан сәтті шығуы үшін қолданған кілті - тап-таза реализм. Мұндағы табиғат көрінісі, адам тағдыры барынша ықшам, нақтылығымен бағалы болып келеді», [2,59]. Осындағы әсіресе ауырып жатқан нәрестеге ғазиз ананың не істерін білмей, қандай жағдайда баласын ажалдан алып қалуды ойлап жаны төзбей, ақыры тәуіп шалдың баланы аққумен аластандар деген сөзінен басқа үміті қалмаған ананың, еріксіз көлге барып аққуға оқ атқан жеріндегі көріністі, ананың сол кездегі адамның ішкі жан-дүниесін терең бірудегі тапқырлығын танытады. Поэмадағы ананың да, әкенің де, поэмада бір-ақ рет көрінсе де, оқырманның көз алдында қалатын қарт жылқышының жарқын бейнелері өте нанымды, көркемдік бояуы қанық, дара кейіпкерлер. Сондықтан да "Аққулар ұйықтағанда" – қазіргі қазақ поэзиясындағы эпикалық туындылардың маңдай алдынан орын алып отыр. Мұқағали дастандарының әрқайсысы өз объектісін шебер, көркем игерумен бірге, сол арқыл жекелеген адамның ғана емес, күллі қоғамның, заманның бейнесін жасайды. Соның бәрін дәуір тынысымен тығыз байланыста, терең философиялық толғаныстарымен бейнелеп көрсетуде өзінің нұсқалы стилімен ерекшеленеді. Бұл – бұл талантты ақынға тән ұнамды қасиеттер.

Мұқағалидың эпикалық туындыларының ішіндегі тағы бір шоқтығы биік шығармасы халықаралық тақырыпқа жазылған "Чили – шуағым менің" поэмасы. Бұл поэма Чили халқының ер жүрек ұлы ақыны Пабло Нерудағы арналғын көркем ескерткіш, автордың бүкіл әлемдік шеңбердегі жалпы адамзаттық мазмұн мен пішінге көше алатын кемелдігі мен шеберлігін аңғартатын ауқымды шығарма. Сонымен бірге, бұл поэма – жер бетіндегі бейбітшілікті баянды етуге шақырған ақынның асқақ ұраны іспетті, әрі әлем кеңістігін ақынның эпикалық кең құлашымен түгел қамтыған көркем де кесек, дара туынды.

Ақын бұл поэманың басты кейіпкері болған Паблонның көркем бейнесін жасауда айрықша шеберлік танытып, оның халқына, Отанына деген ақ та пәк махаббатын ерекше қастерлеп, жоғары бағалап әр қырынан

суреттеп, оған жаны ашыған ақын дүниедегі барлық ақынды бір адамның баласы санап:

"Саулығын Паблонның біліп қайт деп, Ақындық рухымды аттандырғам",-деп үлкен жүрекпен парасатты түйін түйеді. Сайып келгенде, бұл лирико-публицистикалық поэмада Чили халқының әйгілі ақыны Пабло Нерудың көркем бейнесі реалистік тұрғыдан нанымды да нақты шығуы, Чили халқының фашизм зұлымдығынан отқа оранып жатқан ауыр халін ақынның терең түйсініп, құдды өзінің жеке басынан өткергендей күй кешіп, қуатты сезіммен толғанып, ақ жүрегінен ақтарылып жырға қосуынан деп те ойлауымыз керек. Оның "Чили –шуағым менің" поэмасы тұтастай алғанда, ақынның шығармашылық эволюциясының тың белесі.

"Райымбек! Райымбек!" атты поэмасы – тарихи тақырыпқа, ерлікке, ел қорғауға арналған көлемді де көркем туынды. Мұқағали бұл поэмасында қазақ халқының басынан өткен ең бір ауыр, қайғылы кезеңі "Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама" оқиғасының ел жадында сақталған деректерін, тарихи орындардағы мәліметтерді жинақтап, өте шеберлікпен сол кезеңнің есте қаларлық сұмдық оқиғаларын кең көлемде алып, шынайы, нанымды етіп суреттеп берген. Не бәрі алты жүз сексен сегіз жолдан тұратын, шағын-шағын үш тараудан құралған бұл поэманың өткен тарихты оқырманға кең таныстыруда, оларға әсерлі сезім беруде адам таң қалғандай сапасы, көркемдік күші бар. Сондай-ақ, поэмадағы адам образын жасаудағы бейнелегіш тәсілдер көркем компоненттермен қатар, кейіпкер монологының, диалогының, кейіпкер сөзінің атқарып тұрған рөлі де ерекше. Қорыта айтқанда, поэмадағы тарихта болған Райымбек батырдың көркем образын сәтті сомдаған, ал Қабай жырау, Әлмерек бидің де көркем образдарын жасауда да ақынның ойының жүйріктігі мен алымдылығы, айтарлықтай. Ақынның бұл поэмасы бұрыннан келе жатқан қазақ халқының ауыз әдебиетінің өзекті саласы эпостық батырлар жырының дәстүрі, жалғасы іспетті. Мақаламызда жоғарыда шолу жасалынып өткен поэмаларынан басқа көлемі жағынан шағын, мазмұны жағынан құнды, әрі күрделі шығармасы "Моцарт. Жан азасы./Реквиемі/". Поэма негізінен алғы сөзінен басқа "Табыт үні", "Халық үні", "Жесірлер үні", "Жетімдер үні", "Бесік жыры" атты тараулардан тұрады. Ақын бұл элегиялық-поэмасында ұлы композитор Моцарт Вольфганг Амадейдің /1756-91ж.ж./ хормен, оркестрмен айтылатын "Реквием", "Жан азасы" атты әйгілі музыкасының желісіне құрылған поэма. Бұл поэманың қазақ әдебиетінде қандай орын алатынын біз еңбегімізде нақты талдап, ақынның мұндағы шеберлігін жанжақты сөз еттік. Ақын поэмалары жөнінде жалпы пікір берер болсақ,

олардың басты ерекшелігі – қандай оқиғаны болса да автор тек алған тақырыбының төңірегінде шектемейді, әрі заманның, әрі қоғамның, уақыт пен кеңістіктің образын жасайды, терең уақыттың астарына ақындық түйсікпен барлау жасайды.

Өткен ғасырдың 60-шы, 70-ші жылдардағы әдебиеттің бетін айқындап, поэзияға қойылатын көркемдік талаптар бойынша өзінше үн қатып, қуатты лирикасын алға тартып, қоғамдық қажеттілікке жұмсап дамытатын жеке дара сөз өнері саңлақтарының қатарынан көрінетін М.Мақатаев поэзиясының әсері осы тұста басымдау болғаны талас тудырмайды. Ақын өзінің шығармаларында көркем образ жасауда, сөзбен сурет салуда өзіне тән өзгеше мәнер, машық танытып, көріктеу құралдарын орасан шебер қолданады. Солардың бірі көркем шығармада көп қолданылатын эпитет пен теңеуді, метафора мен метонимияны мейлінше ұтымды пайдаланады. Мұның өзі ақынның қиялға бай әсемдік әлемінің кеңдігін, пікірге жетік, тілге шебер екендігін аңғартады. Мұқағали құбылтулары мен айшықтауларында қолдана-қолдана әбден жауыр болған көріктеу құралдары жоқ, ақын оларды қайталамастан, өзінше ізденіп бейнелі сөздерді жаңарта, жаңғырта қолданады. Айталық, айқындаудың әр түрін жырларында аса шеберлікпен, талғымпаздықпен пайдаланады, сондықтан олар орнын тауып, ойнап тұрады. Ақынның қиыннан қиыстырған образды орамдары жырланып отырған объектіні, өмір құбылыстарын ықшам да бейнелі, әрі нақты. Әрі затты көрсетеді, Ақынның қайбір өлеңін алып қарамайық, олардың әрқайсысында тороп атаулының құбылып, құлпырып, олардың жылы лебі мен терең әсері өзара өріліп, өзгеше үйлесім тауып, Абай айтқандай: "Сылдырап өңкей келісім, тас бұлақтың суындай", [3,95]- айрықша гармонияға көшіп тұрады. Бұдан шығатын тұжырым: Мұқағали тілі бай, ой-қиялы мол, сөзі суретті, өлең өрімі өзгеше айшықты. Демек, ол – тау біткен тума, мөлдір талант! Мұқағали Мақатаев туған халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің үлгілерінен мол сусындаған; өзгеше өнеге алған; сондықтан да оның өлеңдері халықтық; ұлттық сипаты айқын; дәстүрге өз жаңалығын қосып, сөз өнерін біршама байыта білген. М.Мақатаев өзінің шығармаларында диалог сөздерді жиі және ұтымды қолданған. Ол лирикалық қаһарман ба, жоқ әлде эпикалық шығармадағы басты кейіпкер ме, бәрі бір, сол диалогты аз сөзбен кейіпкердің жан дүниесін, ішкі болмысын, оның жасаған ортасына деген көзқарасын, дүние танымы мен мінез-құлқын реалды тұрғыда ашып, көркем түрде суреттейді. Сондай-ақ Мұқағалидың лирикалық шығармаларында, поэмаларында диалогтарды пайдаланудағы шеберлігін әрі осы тәсілмен әрбір адамның өзіне тән болған характерін ашу,

лирикалық немесе эпикалық қаһармандардың көркем образын әрқайсысының тек қана өзіне тән ерекшелігін екшеп көрсету, оның өзінің стильдік қолтаңбасын айқындай түседі. Ақынның сөз үстіндегі алып әрекетін, шеберлік дегеннің өзі әр сөздің орнын тауып қолдану, өлең жолдары жай баяндаудан емес, сөзбен сурет салудан тұратындығын жете ұғынғаннан әр өлеңін оқыған сайын ұғып, түсініп қана қоймай, кәдімгідей түйсініп отырамыз. Бұл да оның ақындық ерекшелігіне саятын нәрсе. Сондай-ақ М.Мақатаев туындыларында әдеби тілдің әсемдігі әрі әсерлілігі үшін қажетті тәсіл құбылтудың түрлерінің шебер пайдаланғанын ерекше атап айтуымыз шарт. Бұл тұста ақынның сезім сергектігін, көңіл жүйріктігін, көз қырағылығын, көркемдегіш тәсіл кейіптеуді өте тапқырлықпен құбылтып, құлпыртып, басы артық сөз қоспай, баламаларды үйлесімді, табиғи, жарасымды қолдана білетінін аңғарамыз. Бұл да Мұқағалидың ақын ретіндегі басты ерекшелігі.

Қазіргі қазақ поэзиясында көркемдегіш құралдардың қатарында көп қолданылатын құбылтудың бір түрі – символ яки астарлау. Мұқағали мұны да ерекше тапқырлықпен шебер пайдаланады. Осымен бірге, ақанның метонимияны қалай пайдаланғандығы һәм пайдалану ерекшеліктері туралы да осы бөлімде өлең жолдары арқылы нақты дәлелдеп көрсеттік. Мұқағали Мақатаев жырлары осы тәсіл арқылы нақты дәлелдеп көрсеттік. Мұқағали Мақатаев жырлары осы тәсіл арқылы сыртқы түр ғана емес, ішкі сыр терең мағынаға, бай мазмұнға ие. Сол секілді ақын алмастырудың түріне жататын мегзеу яки синекдоханы да орынды жерінде шеберлікпен қолдана отырып, өлең текстерінің көркемдік бояуларына табиғи сипат беріп, қалам ізінің өзгеше сұлу өрнегін төгеді. М.Мақатаев шығармаларында жоғарыдағылардан басқа, сирек те болса сәтті кездесетін көркемдеу құралдарынан кекесін-мысқыл, әзіл-әжуә-юмор, ирония, сатира, сарказм элементтері де баршылық. Мұқағали поэзиясының әсерлі де шебер болып шығуының тағы бір құпиясы оның әдеби тілді құбылтып, ажарлаумен қатар, өлең сөзге айрықша эмоциялық жылылық дарыта білуінде жатыр. Мәселен, ақын арнау, қайталау, егіздеу секілді фигуралық оралымдарды жай қолданбайды, өлеңнің әсерлі, эмоциялық баурағыш күшін күшейте түсу үшін орнын, орайын тауып, шебер қолданады. Сол сияқты, «көркем шығармаларда қолданылуында қарай жай қайталау, еспе қайталау, әдепкі қайталау –анафора, кезекті қайталау – эпифора болып бөлінетін әр алуан айшық түрлері де Мұқағали лирикасында молынан кездеседі», [4,68]. Ақын өлеңдерінде кездесетін қайталау сөздері әсерлілік пен әсемдікті арттыру, оқырман назарын сол та жақ негізгі ойына аудару үшін ойды оқшаулап, даралап көрсету мақсатында қолданғанын дәлелдедік. Оның үстіне, сөз

қанша рет қайталанса да тексттің лексикалық мағынасына, үйлесімді ұйқысына, ырғағына ешқандай ешқандай нұқсан келтірмей, оқыған сайын оқырманға қай тәсілмен эстетикалық әсер беріп, оның өзіне қай әдіспен баурап әкетіп отырғанын нақты мысалдармен пайымдауға тырыстық. Ақын шығармаларында бұлардан басқа стилистикалық фигураның антитеза немесе шендестіру тәрізді түрлері де жиі ұшырасады. Көріктеу құралдарының градация-дамыту тәсілінде Мұқағали үлкен шеберлікпен, биік талғаммен қолданып, өзінің алдыңғы сөзінен соңғы сөзін, алдыңғы ойынан соңғы ойын асқақтата, асыра түскенін, өлең мазмұны мен мағынасын үсті-үстіне үстемелеп, ұғымды тереңдете түскенін көреміз. Ақын поэзиясының идеясы мен мазмұн тереңдігін, тіл байлығын, нұсқалы стилін, өлең өріміндегі жаңалығын зерттеу, байыптау, пайымдау арқылы М.Мақатаевтың қазіргі қазақ әдебиетіне көркемдік тұрғыдан қосқан үлесіне, әрі ақындық шеберлігіне баса назар аудару бүгінде өзекті мәселе.

Қысқасы, ақын шығармаларына қай қырынан алып қарамайық, ғылым тұрғыдан қалайша талдамайық, Мұқағали Мақатаевтың сыр мен мұңға толы сұлу жырларын қандай шебер қолдан туғанын түсініп қана қоймаймыз, түйсінеміз. М.Мақатаев өлеңдерінің күллі қадірі мен қасиеті дәл осы арада жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қабдолов З. Жебе. Зерттеу-эссе, - Алматы, 1988,-203б.
- 2.Ыбырайымов Б. Ой мен сөз. -Алматы, 1985,-189б.
- 3.Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы,-Алматы,1988,-234б.
- 4.Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары,-Алматы,1994,-200б.